

O‘ZBEK TILIDA MUROJAAT BIRLIKLARINING GENDER XUSUSIYATI

Gulmira Yuldasheva,

Alfraganus universiteti

O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi murojaat birliklarining pragmatik va gender xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda murojaat birliklarining nutqiy muloqot jarayonidagi o‘rni, ularning ijtimoiy munosabatlar, hurmat darajasi, nutq etiketi va kommunikativ vaziyat bilan bog‘liqligi yoritilgan. Murojaat shakllari orqali so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi ijtimoiy masofa, yaqinlik darajasi hamda munosabat ifodalanishi ko‘rsatib beriladi. Maqolada erkak va ayol shaxslarga nisbatan qo‘llaniladigan murojaat birliklarining semantik, stilistik va pragmatik farqlari tahlil qilinib, ularning gender stereotiplari bilan bog‘liq jihatlari ochib berilgan. Erkaklarga murojaat qilishda ko‘proq ijtimoiy mavqe, kasbiy maqom va rasmiylikni bildiruvchi birliklar (ustoz, domla, rahbar, professor), ayollarga murojaatda esa muloyimlik, samimiylik va hissiy yaqinlikni ifodalovchi shakllar (opa, ona, ayajon, opajon, muallima) ustunligi aniqlangan. Shuningdek, zamonaviy nutq amaliyotida gender neytral murojaat birliklarining qo‘llanishi va ularning kommunikativ tenglikni ta’minlashdagi ahamiyati ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari murojaat birliklari o‘zbek tilining ijtimoiy-madaniy va pragmatik imkoniyatlarini namoyon etuvchi muhim lingvistik vosita ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: murojaat birliklari, gender lingvistika, pragmatika, nutq etiketi, kommunikativ vosita, ijtimoiy munosabat, gender xususiyatlari, nutq madaniyati, o‘zbek tili, gender stereotiplari, kommunikativ tenglik.

Til jamiyat hayotining ijtimoiy, madaniy va ma‘naviy jarayonlarini aks ettiruvchi muhim vositalardan biridir. Insonlar o‘rtasidagi muloqot jarayonida til birliklari orqali nafaqat axborot almashinuvi, balki ijtimoiy munosabatlar, hurmat darajasi va nutq madaniyati ham namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan murojaat birliklari nutqiy muloqotda muhim pragmatik vosita sifatida qaraladi [4;176]. Zamonaviy tilshunoslikda murojaat birliklarining ijtimoiy va gender xususiyatlarini o‘rganish alohida ilmiy ahamiyat kasb etmoqda. Murojaat birliklari nutq jarayonida so‘zlovchining tinglovchiga yuzlanishini

ifodalovchi, uning e'tiborini jalb qilish va munosabatni belgilashga xizmat qiluvchi lingvistik vositalardir. Ular muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy mavqeyi, yoshi, jinsiy mansubligi va yaqinlik darajasini aks ettiradi [2;240]. O'zbek tilida murojaat birliklariga qarindoshlik atamaları (aka, opa, ota, ona), kasb va lavozim nomlari (ustoz, domla, rahbar), hurmat va erkalash shakllari (janob, ayajon, opajon), shuningdek, gender neytral murojaatlar (aziz do'st, hurmatli shaxs) kiradi. Ushbu birliklar nutqning uslubiy va pragmatik mazmunini boyitadi.

Murojaat birliklarining muhim jihatlaridan biri ularning jinsga bog'liq holda qo'llanilishidir. Erkak va ayol shaxslarga murojaat qilishda ishlatiladigan til birliklari semantik yuklama va stilistik rang jihatidan o'zaro farqlanadi. Bu farqlanish jamiyatda tarixan shakllangan madaniy me'yorlar, nutq etiketi va gender stereotiplari bilan uzviy bog'liq bo'lib, til orqali ijtimoiy munosabatlarning ifodalanishiga xizmat qiladi [1;285]. Shu jihatdan murojaat birliklari tilning genderga xos xususiyatlarini namoyon etuvchi muhim pragmatik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Erkak shaxslarga murojaat qilishda, odatda, ijtimoiy mavqe, yosh va kasbiy maqomni ifodalovchi birliklar ustunlik qiladi. Aka, ota, domla, ustoz, rahbar, professor kabi murojaatlar erkak shaxsga nisbatan hurmat va ehtiromni ifodalab, nutq jarayonida rasmiylik yoki yarim rasmiylikni ta'minlaydi. Masalan, "Domla, ushbu masalaga munosabatingizni bildirsangiz" yoki "Rahbar, yig'ilish qachon boshlanadi?" kabi nutqiy vaziyatlarda murojaat shakli muloqot ishtirokchilari o'rtasidagi ijtimoiy masofani saqlashga xizmat qiladi. Bu holat erkaklarga murojaat qilishda maqom va vazifaga urg'u berilishini ko'rsatadi. Ayol shaxslarga murojaat qilishda esa muloyimlik, hissiy yaqinlik va samimiy ohang ustuvor hisoblanadi. Opa, ona, xola, ayajon, opajon, muallima kabi murojaat birliklari ayollarga nisbatan keng qo'llanib, nutqda iliqlik va ehtiromni ifodalaydi. Ayniqsa, -jon, -xon, -oy kabi kichraytirish va erkalash qo'shimchalari orqali murojaatning hissiy-ekspressiv rangi kuchayadi [3;198]. Masalan, "Ayajon, sog'lig'ingiz qalay?", "Opajon, yordam berib yuboring" kabi ifodalar norasmiy nutq vaziyatlarida yaqinlikni yanada mustahkamlaydi. Rasmiy nutqda esa muallima, hurmatli xonim kabi birliklar ayol shaxsning ijtimoiy mavqeini e'tirof etish va nutq etiketi talablariga rioya qilish vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, zamonaviy nutq amaliyotida gender neytral murojaat birliklari ham mavjud. Hurmatli do'st, aziz mehmon, muhtaram hamkasb kabi

birliklar murojaat qilinayotgan shaxsning jinsiga bog‘lanmay, umumiy hurmat va e‘tiborni ifodalashga xizmat qiladi. Bunday murojaatlar, ayniqsa, rasmiy nutq va ommaviy axborot vositalarida kommunikativ qulaylikni ta‘minlaydi. O‘zbek tilida murojaat birliklarining jinsga bog‘liq farqlanishi nutqning ijtimoiy-madaniy kontekstini boyitadi hamda muloqotning pragmatik samaradorligini oshiradi. Gender xususiyati murojaat birliklarini tanlashda muhim mezon sifatida namoyon bo‘lib, tilning kommunikativ imkoniyatlarini kengaytiradi. Murojaat birliklari nutq jarayonida nutqiy vaziyatga bog‘liq holda turlicha qo‘llanadi. Rasmiy vaziyatlarda murojaat birliklari odatda hurmat va e‘tiborni ta‘kidlaydi. Masalan, ish joyida yoki jamoat tadbirlarida erkaklarga janob, ustoz, domla, rahbar kabi murojaatlar ishlatiladi, ayollar uchun esa muhtaram, muallima, aziz xonim kabi birliklar tanlanadi. Bunday hollarda murojaat birliklari nutqning rasmiy ohangini saqlash, mavqe va ijtimoiy normalarni hurmat qilishga xizmat qiladi.

Nutqiy vaziyatda gender stereotiplari murojaat birliklarining tanlanishi va qo‘llanishiga sezilarli darajada ta‘sir ko‘rsatadi. Jamiyatda erkak va ayol shaxslar haqidagi tarixan shakllangan ijtimoiy tasavvurlar nutq jarayonida muayyan kommunikativ andozalarni yuzaga keltirib, murojaat shakllarining semantik va stilistik jihatdan farqlanishiga sabab bo‘ladi. Shu bois muloqot ishtirokchilari nutqiy vaziyatning rasmiy yoki norasmiyligiga qarab, murojaat qilinayotgan shaxsning jinsini ham inobatga olgan holda til birliklarini tanlaydilar. Erkak shaxslarga murojaat qilinadigan nutqiy vaziyatlarda, odatda, rasmiylik va ijtimoiy mavqeni ta‘kidlovchi murojaat birliklari ustunlik qiladi. Masalan, ish jarayonidagi muhokamalarda “Mazkur masala yuzasidan, ustoz, sizning professional mulohazalaringizni bildirishingiz maqsadga muvofiq bo‘lardi” yoki “Rahbar, qabul qilinadigan qaror bo‘yicha Sizning pozitsiyangizni aniqlashtirish zarur” kabi murakkab tuzilishli gaplar qo‘llanadi. Bunday murojaat shakllari erkak shaxsning ijtimoiy roli va mas‘uliyatini alohida ta‘kidlab, nutq jarayonida muayyan masofani saqlashga xizmat qiladi. Hatto yarim rasmiy vaziyatlarda ham aka yoki birodar kabi birliklar orqali hurmat elementi saqlanib qoladi. Ayol shaxslarga murojaat qilinadigan nutqiy vaziyatlarda esa nutqning muloyim va hissiy jhati kuchliroq namoyon bo‘ladi. Norasmiy muloqotda “Ayajon, imkon bo‘lsa, ushbu masala yuzasidan o‘z fikringizni bildirishingizni so‘rab qolardik” kabi ifodalar orqali

samimiylilik va yaqinlik ifodalanadi. Rasmiy nutq vaziyatlarida esa “Hurmatli muallima, Sizning tajribangizga tayangan holda mazkur masalani muhokama qilishni lozim topdik” singari murojaatlar ayol shaxsga nisbatan ehtiyotkorlik va ehtiromni taʼminlaydi. Bu holat ayol shaxs obrazining jamiyatda muloyimlik va gʻamxoʻrlik bilan bogʻlanishi natijasida shakllangan gender stereotiplari bilan izohlanadi. Gender stereotiplari taʼsiri ostida bir xil nutqiy vaziyatda murojaat shakllarining turlicha tanlanishi ham kuzatiladi. Jumladan, erkak shaxsga “Professor, Sizning ilmiy xulosalaringiz majlis qarorini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi” tarzida murojaat qilinsa, ayol shaxsga “Muallima, iltimos, mazkur masala yuzasidan oʻz mulohazalaringizni bayon etsangiz” kabi yumshatilgan va muloyimroq shakllar qoʻllanadi. Ushbu farqlanish nutqda jinsga xos stilistik tafovutlarning mavjudligini yaqqol koʻrsatadi. Shu bilan birga, zamonaviy nutq amaliyotida gender stereotiplarini neytrallashtirishga intilish ham kuzatilmoqda [5;220]. “Hurmatli hamkasblar”, “Aziz ishtirokchilar” kabi jinsga bogʻlanmagan murojaat birliklari rasmiy muloqotda tobora faol qoʻllanib, kommunikativ tenglikni taʼminlashga xizmat qilmoqda. Bu holat oʻzbek nutq madaniyatida genderga oid anʼanaviy qoliplarning bosqichma-bosqich qayta koʻrib chiqilayotganidan dalolat beradi.

Xulosa qilib aytganda, murojaat birliklari oʻzbek tilida muloqotning muhim pragmatik vositasi boʻlib, ular orqali soʻzlovchining tinglovchiga munosabati, hurmat darajasi hamda ijtimoiy masofa ifodalanadi. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, murojaat birliklarining qoʻllanishida gender omili muhim mezon sifatida namoyon boʻlib, erkak va ayol shaxslarga nisbatan tanlanadigan birliklar semantik va stilistik jihatdan farqlanadi. Erkaklarga murojaatda koʻproq ijtimoiy mavqe va kasbiy maqomni ifodalovchi birliklar ustunlik qilsa, ayollarga murojaatda muloyimlik, samimiylilik va hissiy yaqinlikni bildiruvchi shakllar kengroq qoʻllanadi. Shu bilan birga, zamonaviy nutq amaliyotida gender neytral murojaat birliklarining faollashuvi kommunikativ tenglikni taʼminlashga xizmat qilmoqda. Umuman olganda, murojaat birliklarining gender xususiyatlari oʻzbek tilining ijtimoiy-madaniy va pragmatik imkoniyatlarini yaqqol namoyon etib, nutq madaniyatini boyitadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Holmes J. Gender and Language. – London: Routledge, 2013. – 285 p.

2. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi nazariy masalalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012. – 240 b.
3. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli lug‘atida pragmatik ma’no. – Toshkent: O‘zbekiston, 2006. – 198 b.
4. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: Fan, 2008. – 176 b.
5. Talbot M. Language and Gender. – Cambridge: Polity Press, 2010. – 220 p.
6. Botirova, S. I. (2024). AESTHETIC PERCEPTION AND GENRE HARMONY. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 5(05), 80-85.
7. Botirova, S. I. (2024). LANDSCAPE IN SHORT ART. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 5(06), 38-44.
8. Isamiddinova, B. S. THE STREAM-OF-CONSCIOUSNESS TECHNIQUE IN NONTRADITIONAL NOVELLAS: NEW STYLISTIC EXPLORATIONS IN UZBEK LITERATURE.
9. Botirova, S. (2025, November). AKADEMIK LITSEYDA O'ZBEK TILI O 'QITISHNING AN'ANAVIY VA ZAMONAVIY USULLARI. In *Conferences* (Vol. 1, No. 01).
10. Ibragimova, D. I. TERMINOLOGY OF HISTORICAL PROSE AND THE GENRE ISSUE IN UZBEK LITERARY STUDIES.
11. IBRAGIMOVA, D. ISAJON SULTONNING “ROBIYA BALXIY” QISSASIDA TARIXGA YONDASHUV TAMOYILLARI. *FILOLOGIYA VA PEDAGOGIKA*, 78.
12. Isoxonovich, M. X. (2022). Middle Ages Movarounnahr Rulers in the Views OF Researchers. *European Journal of Innovation in Nonformal Education*, 2(6), 134-136.
13. Xujayev, M. I. (2018). THE COVERAGE OF THE PROBLEM OF NATIONALARITY AND ITS ROLE ON THE PRESENT DAY IN AHMAD ZAKI VALADI'S WORK. *Мировая наука*, (6 (15)), 61-63.
14. Хужаев, М. И. (2018). АХМАД ЗАКИ ВАЛИДИЙНИНГ ДИНИЙ-ФАЛСАФИЙ МЕРОСИНИНГ ИЛДИЗЛАРИ. In *Инновационные подходы в современной науке* (pp. 177-182).
15. Khujaev, M. (2024). AHMED ZAKI: ON THE IDEAS OF THE PHILOSOPHY OF HISTORY. *Экономика и социум*, (1 (116)), 235-239.